

Соціально-педагогічні та соціокультурні фактори наси́льства у багатопокілінній сім'ї

Міжнародне співтовариство визнає, що різноманітні форми насильства, в тому числі насильство в сім'ї, є актуальною проблемою сучасного світу, яка стосується усіх без винятку країн.

Проблема насильства є предметом дослідження філософів (М.Бахтін, М.Бубер, В.Зеньківський, О.Казновецька, М.Лоський, В.Малахов, С.Франк), психологів (Ф.Василюк, Т.Гаврилова, М.Левітов, О.Реан, Т.Рум'янцева), соціальних психологів (Ф.Александрова, Ю.Антоняк), педагогів (М.Асанова, Б.Ворник, І.Грабська, Ф.Думко, Н.Зінов'єва, О.Невмержицький, В.Оржеховська, Р.Ролінський, Т.Федорченко та ін.) тощо.

Актуальність проблеми сімейного насильства зумовила інтерес до неї українських вчених - Т.Алексєнко, З.Білоусової, В.Бондаровської, Т.Голованової, І.Грабовської, С.Єніколопова, І.Зверєвої, Н.Лавриненко, Г.Лактіонової, Л.Міщик, В.Оржеховської.

Російські вчені вивчають діагностику сімейного насильства (Г.Гіндін, О.Духов, М.Догадіна, Л.Пережогін), досліджують особливості різних його видів, форми і методи роботи з дітьми, які пережили насильство в сім'ї та в загальноосвітньому навчальному закладі (Н.Зінов'єва, Н.Михайлова, Ю.Попова).

Проблемам сімейного насильства і жорстокого поведіння батьків з дітьми присвячений ряд праць американських дослідників. Зокрема, А.Бенджамін, Дж.Гарбаріно, Е.Гутман, С.Нейджі аналізують фактори ризику, які криються в соціальній ізоляції та системі цінностей батьків; дослідження А.Броун, Дж.Гудман, А.Грін, Дж.Уотсон розглядають сімейне насильство крізь призму інтерактивної соціальної моделі порушених взаємин між батьками і дітьми; Д.Бешаров, В.Фонтана, Л.Хелфер актуалізують роль взаємовпливу кількох груп факторів (асоціальні навички і поведінка, негативна ідентифікація "Я-образу" та ін.), акцентують на можливості виникнення сімейного насильства як соціального та психолого-педагогічного явища.

Право кожної особи на захист від усіх форм насильства гарантується статтею 28 Конституції України, відповідно до якої ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гід-

ність, поведженню чи покаранню. Стаття 52 окремо присвячена захисту дітей від будь-якого насильства над ними та їх експлуатації. Однак, за статистичними даними, 30-40% усіх насильницьких злочинів здійснюються в сім'ї. З жорстокістю діти вперше стикаються у власній сім'ї з боку батьків та старших сестер і братів; приблизно в 45-49% сімей учиняється насильство над дітьми [4]. Дослідження В. Ролінського свідчать, що третина дітей в Україні щороку є свідками насильства в сім'ї. Діти матерів, які зазнали знущань, у шість разів частіше намагаються покінчити життя самогубством, 50% дітей схильні до зловживань наркотиками та алкоголем, одна третина підлітків зазнає насилля в інтимних стосунках [3, с. 99].

Метою нашої статті є висвітлення соціально-психологічних і соціокультурних факторів насильства у сім'ї як початкової ланки дослідження профілактики насильства проти дітей у багатопоколінній сім'ї, визначення шляхів та засобів його попередження.

Дослідники проблеми насильства свідчать, що воно існує в усіх соціальних групах і категоріях населення незалежно від рівня доходів, освіти, суспільного стану, від класових, расових, культурних, релігійних, соціально-економічних та інших аспектів.

Насильство у сім'ї є реальною дією або погрозою фізичної, сексуальної, психологічної або економічної образи чи примусу з боку однієї особи щодо іншої, з якою вона має чи мала інтимні або інші значущі взаємини.

Домашнє насильство - це цикл фізичної, емоційної, духовної й економічної образи з метою контролю, залякування, вселення почуття страху. Це ситуації, коли один із членів сім'ї контролює або намагається контролювати і керувати на свій розсуд поведінкою і почуттями інших її членів.

Для насильства у сім'ї характерним є його повторення, збільшення частоти, посилення ступеня жорстокості, чергування з вибаченнями кривдника й його обіцянками виправитися, а при спробі розірвати стосунки спостерігається загрозлива для жертви ескалація небезпеки.

Типовою моделлю сімейної жорстокості є застосування сили найсильнішим щодо найслабшого. Сила може бути як фізичною, так і визначатися статусом кривдника. Ці обидва види переваги мають місце у випадках сімейного насильства над дітьми і дорослими. Найчастіше жертви насильства не мають фізичних і моральних сил, достатніх для того, щоб чинити опір своєму кривднику або стати до боротьби з ним. Хоча будь-яка людина може стати об'єктом насильства, все ж таки, за свідченням статистики, найбільше жертв серед жінок і дітей. Насильство над дітьми є провідною причиною дитячого травматизму й

дитячої смертності у багатьох країнах, в тому числі й в Україні [1, с. 546].

Жертвам насильства сняться кошмари, вони втрачають упевненість у собі, їм властиві нав'язливі спомини, напади неспокою, депресія, фобії, смуток, думки про самогубство, самозвинувачення. На цьому тлі формується бажання помсти і, врешті решт, у відповідь виникає прихована до часу агресія. Агресію трактують, як "специфічну форму дій, поведінки людини, що завдає чи має намір завдати шкоди іншій людині... Така поведінка характеризується демонстрацією переваги сили щодо тієї особи..., якій... суб'єкт прагне завдати шкоди" [5, с. 10].

Досліджувати насильство в сім'ї складно, оскільки сім'я зазвичай закрита зона, в яку стороннім втрутитися майже неможливо. Таким чином, насильство в сім'ї є явищем найчастіше прихованим, оскільки його жертви за різними причинами не мають бажання або не можуть виносити свої страждання на людський загал.

Найпоширенішими причинами мовчання є страх звернутися до органів правопорядку, що викликано, зокрема, недовірою до їх можливостей і відсутністю бажання допомогти жертві насильства; страх втратити матеріальну підтримку, яку забезпечує тиран; а найголовніше - це страх перед його особистістю і небажання визнати сам факт насильства перед сторонніми із-за сорому, відчуття жаху, збентеження, розгубленості, безпомічності, безнадійності, розпачу, власного безсилля, почуття провини чи пригніченості.

Насильство і агресія взаємопов'язані явища: виникнення агресивного психічного стану може реалізуватися особистістю як акт насильства проти когось або чогось. Прояви агресії надто різноманітні, що видається слухним обмежитися класифікацією агресивної поведінки, запропонованою Бассом (Bass, 1976). На його думку, агресивні дії можна описати за трьома шкалами: фізична-вербальна, активна-пасивна і пряма-непряма. Їх комбінація дає вісім можливих категорій, під які підпадає більшість агресивних дій. Наприклад, побиття дитини батьком - є результатом агресії дорослого, насильством, яке можна класифікувати як фізичне, активне і пряме насильство; лайка і погрози - вербальне, активне і пряме і т.д.

На даний час не існує єдиної думки щодо першопричини насильства у сім'ї. Розглядалася велика кількість мікро- і макротеорій - від наявності психічних порушень до впливу соціокультурних цінностей і соціальної організації. Численність причин виникнення насильства зумовлюють необхідність поєднання різних факторів у певні групи, оскільки вважається, що жоден з них окремо не викликає це явище, тому причини і фактори насильства воліють розглядати в цілому:

- насильство може мати соціокультурну природу, бути невід'ємною частиною стереотипних уявлень про сутність сімейних взаємин, сприйнятих у процесі виховання, підкріплених зовнішніми враженнями і сформованою на їх основі єдиною можливою моделлю поведінки в сім'ї;

- жорстоке поводження може бути результатом власного життєвого досвіду індивіда, що створює морально-психологічну основу вважати такий тип взаємин універсальним;

- "травма дитинства"- комплекс, що виник як результат пережитого у ранньому дитинстві досвіду руйнівних людських взаємин, змушує індивіда виміщувати на близьких свої дитячі комплекси;

- соціальна і психологічна декомпенсація у результаті зовнішніх впливів, які перевищують межу особистісної стійкості, примушує до пошуку компенсації свого незадоволення, самоствердження за рахунок найслабших, нездатних дати відсіч і захистити себе;

- особистісні особливості індивіда, надзвичайно розвинуті домінуючі риси і особливості характеру якого не були своєчасно достатньо адекватно компенсовані вихованням.

Психологи встановили також визначальну роль у зростанні насильства таких психічних факторів, як ослаблення керування інстинктами, розчарування, агресивність, алкоголізм і психопатологію. Послідовники ж теорії соціальної причинності особливо концентрують увагу на культурних нормах, які провокують насильство, на патріархальній соціальній структурі, яка сприяє домінуванню чоловіків, які асоціюються з носіями агресії і насильства.

Дослідниками була створена комплексна модель насильства у сім'ї. Ця модель враховує різноманітність типів сімей, індивідуальні характеристики і соціальні відхилення їх членів, поєднання яких викликає насильство, надає особливій значущості взаємовпливам між людьми, їх вчинкам, які передують насильству і які йдуть за ним.

Домашнє насильство у багатопокілінній сім'ї відбувається між близькими людьми: чоловіком і дружиною, батьками похилого віку, батьками і дітьми. Його специфіка визначається взаємостосунками між кривдником і жертвою, а також загальними умовами їх життя, співіснування. Насамперед, це жорстоке поводження з дітьми, насильство, спрямоване проти одного з подружжя чи члена сім'ї похилого віку.

Багатопокілінні сім'ї, як правило, мають досить виразну ієрархічну структуру, для якої характерні насамперед чіткі межі між батьківською та молодією сім'єю. Влада знаходиться переважно у членів батьківської сім'ї, молоді до-

сять часто інфантилізовані або ж займають позицію протесту щодо старших. У деяких сім'ях простежуються чіткі міжпоколінні коаліції: як правило, об'єднання батьків проти зятя або невістки. Коаліція на користь нового члена сім'ї буває досить рідко. Конфліктогенними факторами, які створює спільне проживання, є:

- психологічна несумісність;
- відмінність у поглядах на життя представників різних поколінь;
- побутові незручності;
- необхідність рахуватися з іншими, узгоджувати свої бажання з бажаннями інших при проведенні дозвілля (наприклад, відпочинок, гості, перегляд телепередач).

Насильство часто є результатом напруженості, яка виникає у багатопоколінних сім'ях, яким притаманні неконструктивні стосунки. Так, на нашу думку, можна виокремити наступні типи багатопоколінних сімей, у яких агресія і насильство знаходиться у латентному стані:

- з інфантилізуючим ставленням батьків до молодих-студентів, оберіганням їх від життєвих труднощів, прагненням батьків (особливо матерів) узяти всю роботу на себе, що поєднується з обмеженнями молодих у витратах і нав'язуванням ним свого бачення щодо способу і стилю життя, смаків, уподобань і т.д.;
- "депресивна" сім'я акцентує увагу лише на негативах; це люди, які постійно жаліються на важку долю, при цьому не проявляють достатньої життєвої активності, вважають інших винними у своїх негараздах;
- сім'ї з конфліктними стосунками, ознаками яких є взаємні претензії старшого покоління до молодих, а молодого - до старшого, що зумовлює взаємне роздратування і невдоволення. При цьому, як правило, вони прагнуть підтримувати певний "сімейний міф" ("ми - дружна сім'я") та не хочуть "вносити бруд сім'ї та очі сторонніх". Батьківська сім'я намагається зробити з молодих своїх боржників, декларуючи позицію "ми для вас все робимо, живемо для вас", на що молоді відповідають відчуженням, протестом який доходить до відкритого конфлікту.

З домашнім насильством у багатопоколінній сім'ї найчастіше пов'язують чотири соціально-психологічні фактори, які мають відношення до всіх її членів, а стрес, суспільну ізоляваність, алкоголізм чи наркоманію і первісну схильність до насильства, трансгенераційністю [3, с. 107].

Насильство тісно пов'язано із соціальним стресом у сім'ї. Серед багатьох проблем, які збільшують рівень напруженості у сімейних взаєминах, і які можуть призвести до жорстокості та насильства, слід виділити:

- низький прибуток, постійний брак грошей чи безробіття або тимчасову роботу, низький трудовий статус (насамперед батьків), багатодітність і спільне проживання кількох поколінь сім'ї, що викликає перенаселеність житлової площі й унеможливорює забезпечення основних потреб усіх її членів;

- народження першої дитини у молодого, особистісно незрілого подружжя, не готового до виконання своїх батьківських обов'язків, яке має низький рівень освіти, культури й професійної підготовки, відсутності матеріальної, моральної, фізичної, емоційної підтримки старшими поколіннями;

Суспільна, соціальна ізольованість зумовлена:

- приналежністю сім'ї до певної групової меншості - релігійної секти, проживання в обмеженому колі людей - селі, маленькому містечку, в поєднанні з безробіттям і низьким рівнем освіти та культури зумовлюють обмеження у суспільному контролі та підтримці сім'ї соціальними службами;

- відсутністю соціальної допомоги як від держави, так і від громадських організацій, що залишає сім'ю наодинці зі своїми проблемами, викликає у членів сім'ї фрустрацію і безпорадність або відкриту агресію одних до інших.

Як вважають дослідники, алкоголізм чи наркоманія діють неоднаково. Маленька доза алкоголю зазвичай не викликає агресії в людини, збільшення ж дози може призвести до виникнення агресії і спровокувати насильство. У випадку застосування наркотиків збільшення дози не призводить до агресії, в діє навіть навпаки - пом'якшує чи знімає напругу. Вважається, що людина застосовує насильство не тому, що вона прийняла наркотики, а тому, що не мала можливості їх прийняти. У цьому випадку деякі випадки насильства викликані саме спробою наркозалежних членів знайти гроші в сім'ї для купівлі наркотиків чи алкоголю.

Первісна чи генетична схильність до насильства викликана:

- індивідуально-психологічними та медико-біологічними особливостями індивіда (егоцентризм, завищена самооцінка, відсутність самоконтролю та саморегуляції, специфічність інтелекту та соціальної рефлексії, акцентуація, генні механізми агресії та насильства, нейро-гуморальна регуляція, статевий розвиток і статева диференціація та ін.);

- нерозв'язаними суспільством і особистістю проблемами соціалізації, самоствердження, ідентифікації, що породжує маргінальні форми самовираження і самоствердження, парадоксальну ідентифікацію, десоціалізацію особистості.

Слід особливо виділити фактор моделі агресивної поведінки, яка може передаватися із покоління в покоління як прийнята в даній сім'ї настанова. До-

веденим є факт трансгенераційної передачі від попередніх поколінь наступним поглядів на життя, певних родинних цінностей, моделей поведінки членів сім'ї залежно від традиційної для неї ієрархічності, яка може залежати від статі, матеріального стану чи інших індивідуальних чинників. Члени такої сім'ї оцінюють насильницькі ситуації інакше, ніж інші люди, оскільки, звикнувши до насильницьких дій (фізичних, вербальних, економічних, сексуальних), вважають таке поводження з ними нормальним. У таких багатопоколінних сім'ях практично відсутня взаємна підтримка і близькі відносини між її членами.

Таким чином проблема домашнього насильства взагалі, і в багатопоколінній сім'ї зокрема, є надзвичайно актуальною і водночас складною. Висвітлені фактори означеного соціально-психологічного явища свідчать про необхідність здійснення пошуку шляхів і засобів попередження насильства в сім'ї, особливо спрямованого проти дитини.

Очевидно, що реальна профілактика проявленого або латентного насильства у багатопоколінній сім'ї базується на ранньому виявленні його факторів, ознак, класифікації та проведенні педагогами попереджувальної або реабілітаційної діяльності.

Література:

1. *Драніщева Е.І.* Насильство в сім'ї // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. - К.: Юрінком Інтер, 2008. - с. 546.
2. *Москаленко В.Д.* Программа социальной работы с семьями больных алкоголизмом. - М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1992. - С. 107.
3. *Ролінський В.І.* Насильство щодо неповнолітніх: проблеми, профілактика: Навчально-методичний посібник. - Одеса: ОЦНТЕІ, 2003. - 221 с.
4. *Синягина Н.Ю.* Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. - М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2001. - 96 с.
5. *Тищенко С.П.* Агресія // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. - К.: Юрінком Інтер, 2008. - с. 546.